

Positive atferds- og støttetiltak i skolen

Kenneth Larsen

Glenn Autismesenter
og

luke moynahan

Glenn Autismesenter og University of Ulster at Coleraine.

Problematferd i skolen er et tema som opptar både ansatte i skoler, foreldre og sentrale myndigheter, og som blir viet mye oppmerksomhet, f. eks i media. Det er i Norge oppnådd en viss enighet om at arbeidet med problematferd må baseres på målrettet forebyggende arbeid og systemrettede tiltak. Denne artikkelen gir en teoretisk gjennomgang av positive atferds og støttetiltak (PAST) og beskriver PAST i forhold til forebygging og erstatning av problematferd både på systemnivå og med enkeltelever.

Omfanget av atferdsproblemer i norsk skole er ikke fullt ut kartlagt, men Sørli og Nordahl (1998) fant i en undersøkelse gjort i to østlandskommuner at mellom 11 – 20 % av elevene i følge lærerne fremviste atferdsproblemer, avhengig av klassetrinn. Andre har funnet en forekomst på mellom 4 -7 %. Noe av grunnlaget for diskrepansen kan ligge i at undersøkelsene har brukt ulike definisjoner og ulikt begrepsapparat, som atferdsforstyrrelse (Conduct Disorder), ”atferdsvansker” og ”sosio-emosjonelle læringsvansker”. Undersøkelsene viser dog forholdsvis entydig at alvorlig problematferd som f. eks angrep på voksne er et forholdsvis sjeldent forekommende problem blant skoleelever (1 – 2 %) (Ogden, 2002). Atferdsproblemer generelt er likevel et klart prioritert satsingsområde for norske skolemyndigheter (Læringscenteret, 2002).

Problematferd i skolen må anses å være et relativt begrep som må analyseres i den kontekst den forekommer og i forhold til hvilke normer og standarder som gjelder innen denne konteksten (Sørli, 2000). Ogden (2002) definerer atferdsproblemer i relasjon til skolen som:

elevatferd som bryter med skolens regler, normer og forventninger. Atferden hemmer undervisnings- og læringsaktiviteter og dermed også elevens læring og utvikling, og den vanskeliggjør positiv samhandling med andre. (Ogden, 2002, s. 15).

Denne definisjonen er svært lik definisjonen som ligger til grunn for progressive lovendringer foretatt i USA overfor elever ”hvis atferd hindrer egen eller andres

læring” (Individuals with Disabilities Education Act, 1997) og utgjør grunnlaget for denne artikkelen. Dette er en vid definisjon og inkluderer elever med og uten gjennomgripende utviklingsforstyrrelser og utviklingshemming som fremviser problem eller utfordrende atferd.

Definisjon og anvendelsesområde for PAST

Positive atferds og støttetiltak (PAST) er en empirisk validert tverrfaglig tilnærming som benytter både et system og et individuelt perspektiv på målrettet arbeid som i) fremmer økt livskvalitet for enkeltelever og deres sosiale nettverk og som ii) forebygger, reduserer og *erstatte* problematferd i menneskers daglige miljø.

PAST definerer positiv atferd i forhold til samhandlingsferdigheter som øker en elevs muligheter for aktiv deltagelse på normale livsarenaer for jevnaldrene, som f.eks familien, skole, fritidsarenaer, nærmiljøet også videre. Positive atferdstiltak vil da kunne defineres som validerte pedagogiske tiltak som bidrar til å øke elevens sosiale kompetanse, deres repertoarer av samhandlingsferdigheter, og miljøfokuserte tiltak som bidrar til å motivere og opprettholde anvendelsen av prososiale ferdigheter over tid og på ulike arenaer. Positiv atferdstøtte defineres i forhold til miljø- og systemfokuserte tiltak som settes i verk for å optimalisere aktive bidrag fra medlemmene av elevens sosiale nettverk for å støtte deres aktive deltakelse i et bredt spekter av sosiale arenaer. Positiv atferdstøtte har som mål å støtte de som i sin tur skal støtte eleven i å nå en så optimal livskvalitet som mulig.

PAST er ikke et nytt program som kommer i tillegg til eller isteden for allerede pågående tiltak som ”Steg for Steg”, ”Kreps”, ”Aggression Replacement Training (ART)”, ”MST”, ”PMT”, Olweus program eller lignende. PAST er en *tilnærming* som utmerket kan og bør kombineres med slike tiltak og består av konkrete måter på å hjelpe skoler ”å arbeide smartere ved å gjøre mindre, men mer intensivt.” (Sugai & Horner, 2001). Wacker og Berg (2002) betrakter PAST som et effektivt system for formidling og implementering av empirisk validert atferdsfokuseret pedagogikk. Vi ber leseren tenke på PAST som en tilnærming som omfatter flere sett med tiltak og strategier som styrker de betingelsene som fremmer sosial kompetanse hos alle skolens aktører og *samtidig* svekker de betingelsene som skaper og opprettholder problematferd.

I PAST tilnærminger sier vi at problematferd eksisterer over tid fordi *det finnes for mye støtte til problemet og for liten støtte til positive alternativer*. Det er viktig å huske at både anti- og prososial atferd læres, opprettholdes og styrkes gjennom sammenlignbare mekanismer i elevens sosiale miljø. Når man da spør hvem det er

Før		Etter
+	Støtte til problematferd	-
-	Støtte til prososial atferd	+

Figur 1. Hvordan støtten flyttes fra negativ til positiv atferd innen positiv atferdstøtte.

som bidrar til å opprettholde problematferd så er svaret vanligvis, oss. Det vil si oss foreldre, oss lærere, oss assistenter, oss miljøarbeidere, oss elever.

Målet for PAST er å reversere tegnene foran problem og prososial atferd som illustrert i figur 1.

PAST har sitt hovedfokus på styrking av systemiske variabler (miljøbetingelser) som fremmer prososial samhandling mellom elever, mellom skolens ansatte, mellom elever og skolens ansatte og mellom elever, skolens ansatte og foreldre. Det er gjennom endring av miljøbetingelser og opplæring at elevers bruk av problematferd blir:

(I) *nytteløs*. Elever har ikke behov for å engasjere seg i problematferd fordi skolens ulike aktører arbeider sammen for å fjerne og erstatte problemskapende og problemoppretholdende faktorer i skolemiljøet. Gjennom kollektiv innsats erstattes betingelser som opprettholder problematferd med regler, rutiner og reaksjoner som styrker aktørenes positiv samhandling.

(II) *irrelevant*. Alle elever får opplæring i prososiale ferdigheter som gjør dem i stand til å oppnå de samme hensikter som motiverer antisosial eller problematferd. Det er verdt alltid å ha i minne at hensiktene bak problematferd er de samme som for prososial atferd. Alle mennesker trenger luft, mat, vann, varme og sosial kontakt. Sosial kontakt dekker i denne sammenheng mer iøynefallende funksjoner som oppmerksomhet, aktelse, respekt. Innen atferdsanalyse kalles hensikter bak atferd, for atferdens *funksjoner*. Atferdsfunksjoner kan aldri bli gode eller onde, moralsk høyverdige eller forkastelige – de er de samme for oss alle og er bestemt av vår utvikling som art og befinner seg dermed under fylogenetisk og ikke ontogenetisk kontroll.

Innen PAST er utøverne svært opptatt av å finne fram til atferdsfunksjoner, både for prososial og antisosial atferd. Hvilke funksjoner motiverer problematferd? Hvorfor bruker eleven akkurat denne atferd, i denne situasjonen på dette tidspunkt? (Leseren kan gjerne erstatte ”funksjoner” med hensikter). Det er måten vi oppnår disse eksistensielle nødvendigheter på som kan være skadelig, kriminell, upassende osv. Menneskers atferd, det vi sier og gjør, kan være gode eller onde, men aldri atferdens funksjoner. Hvis elevens eneste eller minst anstrengende måte å oppnå oppmerksomhet på er gjennom å spille klovn så vil hun/han spille klovn, hvis elevens eneste eller minst anstrengende måte å oppnå ”respekt” på er gjennom trusler så vil hun/han bruke trusler. PAST har som viktig mål å styrke elevers repertoar av alternative prososiale ferdigheter slik at de kan oppnå de samme funksjonene ved bruk av sosialt aksepterte atferder.

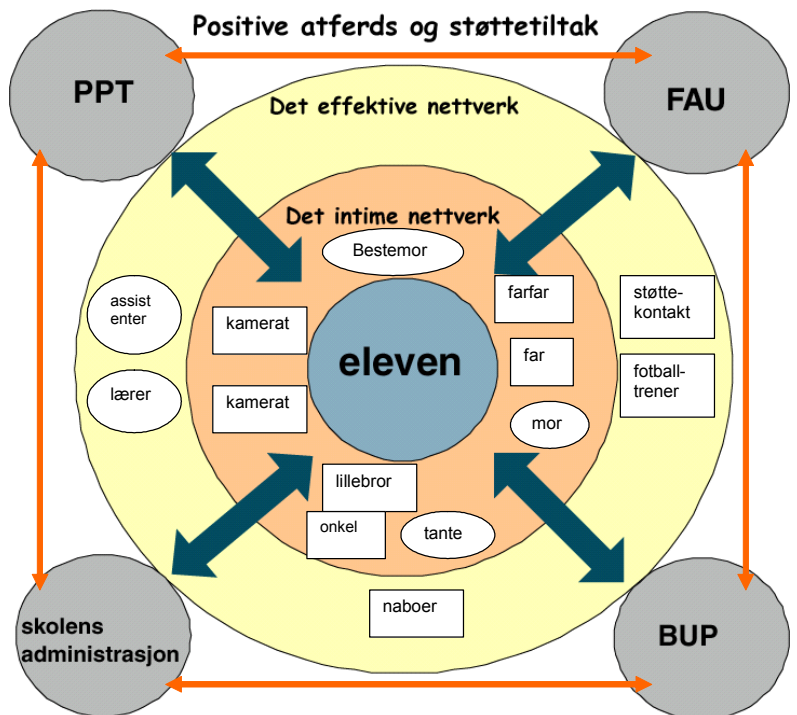
(III) *ineffektiv*. Man arrangerer deretter miljøet slik at problematferdens funksjon (eksempelvis unngåelse av krav, oppnåelse av goder) kan oppnås raskere, mer stabilt og enklere ved bruk av prososial atferd enn den kan ved fremvisning av problematferd (O’Neill et al., 1997; Crone & Horner, 2003).

Ved implementering av positiv atferdstøtte på *systemnivå* defineres PAST som ”et bredt spekter av systemiske og individualiserte strategier for å oppnå viktige sosiale og læringsmål, samtidig som man forebygger problematferd” (Center on Positive Behavioral Interventions and Support, 2001, vår oversettelse). Dette oppnås gjennom bruk av validerte pedagogiske tiltak som gavner alle aktørene på skolen. Alle involverte må dra fordel av PAST: elever, lærere, foreldre og administrasjonen. Enkelt sagt spør man ”Hva må til for at *alle* skal ha en god dag på skolen, hver dag?”

Figur 2 gir en illustrasjon på hvordan ulike voksne systemer (både profesjonelle og frivillige) kan støtte elever i å ha gode dager på skolen. Fokus rettes mot det intime og effektive nettverket. Det intime nettverket defineres som de som bor under samme tak samt de nære og viktigste sosiale relasjoner (familie, nære slektninger, beste venner). Det effektive nettverket defineres i forhold til kontakt frekvens og omfatter de menneskene som eleven møter daglig eller nesten daglig (Erickson, 1984; Gundersen & moynahan, 1994). Sammen arbeider de ulike instansene for å sikre positivt gjensidig samspill mellom skolen, hjemmet og lokalmiljøet gjennom positive atferdstiltak (eks. strukturerte nettverksmøter, brukermedbestemte tiltak, dyktiggjørings og myndiggjørings prosesser (enablement & empowerment strategies), effektive atferdsfokuserede tiltak m.m.) og støttesystemer (eks. opplæring av lekepedagoger, rehabilitering og opprusting av lekeområder, forbedret inspeksjon på skolen, skolemeglingsordninger m.m.). Gjennom forpliktende samarbeid omkring PAST skaper man et effektivt meso-system (Bronfenbrenner, 1979), hvor effektiv kommunikasjon er høyt prioritert og PAST på mange måter er limet i systemet.

Historikk og Grunnlaget

Historisk startet PAST som en tilnærming som tok mål av seg i at bygge støttesystemer for de elevene som ble betegnet som de ”vanskeligste”, dvs elever

Figur 2. Illustrasjon av et mesosystem basert på PAST.

med omfattende funksjonshemninger og alvorlig problematferd. Gjennom oppnåelsen av gode resultater i forhold til inkludering, forbedring av livskvalitet og erstatning av problematferd for disse elevene, skapte man optimisme og vekket positiv oppmerksomhet hos føderale myndigheter. Tilnærmingen blir nå anvendt overfor ulike grupper av enkeltelever og den har utviklet seg til å omfatte hele systemer som f. eks skoledistrikter (Sugai, 2001), nærmiljøer og delstater (Tri-sate Consortium on Positive Behavior Support). Vi vil også inkludere anvendt kulturanalytiske programmer som "Peace Power" som vokser gjennom hele USA og Australia og som har oppnådd oppsiktsvekkende resultater i reduksjon og erstatning av voldelig atferd hos ungdom med hele skoler som utgangspunkt (Mattaini, 2002).

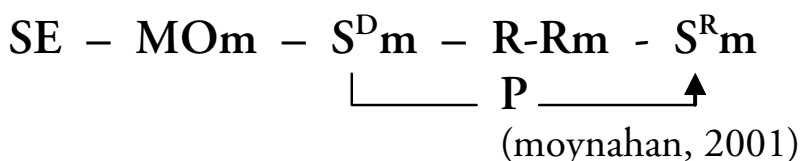
PAST har utviklet seg fra tre hovedkilder. Disse er anvendt atferdsanalyse, normaliserings/inkluderingsbevegelsen og personsentrerte verdier ("Person Centered Values"). Disse hovedkildene beskrives kort nedunder.

Anvendt atferdsanalyse

Anvendt atferdsanalyse er den systematiske anvendelsen av prinsippene innen operant psykologi til problemer og temaer som er av sosial viktighet (Bear, Wolf & Risley, 1968). Positive atferds og støttetiltak har hentet mye fra anvendt atferdsanalyse og samtlige autoriteter innen PAST erkjenner at retningen ikke kunne eksistert uten den omfattende kliniske og pedagogiske praksis og forskning som har preget dette fagfeltet de siste 35 år.

Det er spesielt på to områder at anvendt atferdsanalyse har bidratt med kunnskap til utviklingen av PAST. Det første området er forståelsen av hvordan menneskelig atferd endres i et stadig samspill mellom mennesker og deres fysiske og sosiale omgivelser. Den kjente tre termskontingensen (S^D , R, S^R) er nå utvidet til i) å inkludere hendelser som skjer i de fysiske og sosiale miljøene lenge før den atferden som er av interesse inntreffer (setting hendelser), ii) motivasjonelle hendelser, iii) kognitive, emosjonelle så vel som verbale og motoriske responser iv) hjelpebetingelser som fremmer utførelse av atferd (såkalte prompts) og v) flertallige og mulig konkurrerende forsterkende stimuli (multiple forsterkende stimuli). Anvendte atferdsanalytikere opererer med en 6-termskontingens som omfatter samtlige variabler som ut fra forskning og eksperimentell utprøving viser seg å være nødvendig i prediksjon og påvirkning av atferd i naturlige kontekster (figur 3).

Kartlegging og analyse av disse variablene *sammen* med eleven og elevens sosiale nettverk utgjør det som heter funksjonell atferdsanalyse.

Figur 3 Hvor SE betyr setting hendelser, M Om multiple (flertallige) motiverende hendelser, $S^D m$ multiple diskriminative stimuli, R-Rm multiple responser og respons-respons relasjoner (kognitive, emosjonelle så vel som motoriske), P responsfremmende hjelpebetingelser (prompts) og $S^R m$ multiple forsterkende stimuli.

Det andre området som anvendt atferdsanalyse har kommet med betydningsfulle bidrag er utviklingen av validerte kartleggings- og intervensjonsstrategier. PAST benytter seg av en rekke kartleggingssystemer som Functional Analysis Interview Guide (O'Neill et al oversatt av moynahan & Sæterås, 1994), Motivation Assessment Scale (Durand & Crimmins, 1988), Multimodal Functional Diagnostics (Gardner & Sovner, 1994; Griffiths, Gardner & Nugent, 1998).

Medarbeiderne ved Glenne Autismesenter har videreutviklet og supplert disse metoder i habiliteringsarbeid med elever med utfordrende atferd. I vår tilnærming er det eleven og medlemmer av det intime og effektive nettverket som utfører funksjonell atferdsanalysen. Elever, foreldre og læreren skal være med på å sikre at man har et tilstrekkelig datagrunnlag for å fatte beslutninger og sikre pålitelig måling av effekten av positive atferdstiltak. Vi kaller denne formen for målrettet datainnsamling og felles analyse for "interventiv kartlegging". Vår erfaringer tilsier at nettverk som ikke klarer å kartlegge de faktiske forekomstene av og funksjonene bak prososial så vel problematferd heller ikke klarer endringsarbeidet som er nødvendig for å oppnå en varig økning i livskvalitet hos sine medlemmer. De opererer i blinde i forhold til de sammensatte atferdsfunksjonene som til enhver tid gjelder i et sosialt nettverk. Interventiv kartlegging bidrar til å mobilisere nettverket, å korrigere myter om elevens atferd og til å motivere eleven og nettverket til positive atferdstiltak (moynahan, 2001; moynahan, 2003).

PAST er delvis utviklet som en reaksjon mot en tidligere tradisjon i deler av det atferdsanalytiske miljøet, som betraktet effektiviteten av atferdstiltak som det viktigste (det eneste?) kriteriet for om et tiltak skulle anvendes eller ikke. En programmatisk forankring i økologisk og sosial validitet (se nedenfor) fordrer at atferdsanalytisk forskning og dens utledete tiltak må *støttes aktivt* av det sosiale nettverk fordi det er det sosiale nettverket som skal iverksette tiltaket, det er de som må bruke tid og energi for å oppnå ønsket livstilsendring. Eleven, og det intime og det effektive sosiale nettverkene er uløselig knyttet til det samfunnet de lever i. Antall forbindelsesledd er mange og komplekse, og alle atferds og støttetiltak berører, før eller senere, disse leddene og dermed nettverksmedlemmenes sosiale roller vis - a - vis storsamfunnet. Atferds og støttetiltak som *ikke* støttes av samfunnet vil ikke overleve. PAST bygger på en eksplisitt erkjennelse av denne viktige seleksjonsmekanismen.

Normaliserings og inkluderingsbevegelsen

PAST støtter seg på prinsippet og idealet om normalisering, det vil si at mennesker med funksjonshemminger skal leve under samme forhold som andre og ha tilgang til de samme mulighetene som andre. Dette prinsippet bygger på verdsetting av menneskers sosiale roller og, som en følge av denne erkjennelsen, en plikt til å bistå mennesker som står i fare for å falle utenfor til å oppnå roller i samfunnet som øker sannsynligheten for at de blir respektert av andre og mottar sin rettferdige andel av samfunnets ressurser (Wolfensberger, 1983).

Innen norsk skole har det fra 1950 årene og frem til i dag vært et skiftende syn på spesialundervisning og prinsipper som er lagt til grunn for opplæring innen slik undervisning. I Norge fikk man spesialskoleloven i 1951, som hadde segregering som prinsipp. I 1975 ble lov om grunnskoler endret slik at lov om spesialskoler ble

overflødig. Denne endringen bygde på prinsippet om integrering, og målet var at flest mulig av elevene skulle få sitt undervisningstilbud på hjemstedet eller i umiddelbar nærhet av hjemmet. I M-87 og L-97 har prinsippet om inkludering blitt det rådende, i henhold til prinsipper om normalisering og alles rett til verdsatte sosiale roller (Nordahl, & Overland, 1998).

Personsentrerte verdier ("Person Centered Values")

PAST bygger i hovedsak sin vitenskap på empiriske funn, det vil si systematisert erfaring og eksperimentelle forsøk. Dette er ikke ensbetydende med at man ikke verdsetter humanistiske verdier, man er opptatt av at humanistiske verdier skal veilede empiri og ikke erstatte denne. Edward Carr, en nestor innen PAST, sier det slik "Vitenskapen forteller oss hvordan vi kan endre ting, mens verdier forteller oss hva som er verdt å endre" (Carr, 1996, vår oversettelse). PAST legger derfor vekt på at strategier som benyttes skal ha evne til å øke elevens verdighet og muligheter for å selv foreta *reelle* valg, i forhold til fritid, arbeid og sosialisering (Carr et al., 2002).

Sentrale verdier i personsentrert planlegging er at alle mennesker uansett funksjonsnivå har:

- * rett til å være tilstede og delta aktivt på alle samfunnets arenaer,
 - * rett til å oppnå og opprettholde meningsfulle og tilfredsstillende personlige forhold,
 - * rett til å uttrykke preferanser og utøve reelle valg i dagliglivet,
 - * rett til verdsatte roller og rett til å oppfylle denne rollen og leve med verdighet, og
 - * rett til å utvikle personlig kompetanse gjennom hele livet
- (Kincaid, 1996).

Realisering av slike mål krever det som betegnes som "wraparound" tjenester eller sagt med norske ord brukermedbestemte tverrfaglige og tverretatlige tjenester, som gis i miljøer som fremmer maksimal selvstendighet, fremmer forbindelser til naturlige miljøer, optimaliserer livskvalitet og sikrer at elevens kulturelle bakgrunn anerkjennes og verdsettes når beslutninger skal tas (Michigan Department of Public Health, 2002). Utviklingen av slike tjenester må ta utgangspunkt i elevens behov og de resultatene familien ønsker å oppnå, ikke de tjenestene og tiltakene etaten allerede har etablert eller rår over. Personsentret planlegging verdsetter også de bidrag medlemmene av det intime og det effektive nettverket kan gi (Kincaid, 2003). Dette fordrer involvering av, og tildeling av ressurser til medlemmene av elevens intime og effektive sosiale nettverk.

Kjennetegnene ved positive atferds og støttetiltak (PAST)

Positive atferds og støttetiltak er kjennetegnet av åtte sentrale karakteristika. Disse vil beskrives kort nedenfor.

1. Omfattende livsstilsendringer og optimalisering av livskvalitet

En ufravikelig betingelse innen PAST er at fokuset ligger på å bistå elever i å oppnå omfattende livsstilsendring, med det mål å øke livskvaliteten til både eleven

og de personene som støtter eleven (Carr et al., 2002). Når man implementerer PAST i større systemer som f. eks skolen, er fokuset på å gjøre skolen som system i stand til å oppnå omfattende endringer som fører til positive resultater for alle involverte, inkludert foreldre, lærere, skoleadministrasjon og andre ansatte på skolen (Sugai & Horner, 2001).

Det er da viktig å fokusere på alle de ulike sidene ved begrepet livskvalitet som gjelder i det samfunnet eleven tilhører. I det norske samfunnet defineres gjerne livskvalitet som det å ha materiell trygghet, stabile familie og vennskapsforhold, meningsfull sysselsetting, god helse, personlig frihet og interessante fritidsaktiviteter (Hylland Eriksen, 1992). Selv om ikke ehvert tiltak som planlegges og implementeres nødvendigvis kan adressere alle disse dimensjonene, er det sentralt at den kumulative effekten av mange tiltak gjør det.

Fokuset på omfattende livsstilsendring og livskvalitet gir seg klare uttrykk i prioritering av ulike intervensjoner og strategier innen PAST. Omfattende støtteplaner vil ha det primære fokuset på å omstrukturere miljøet og på pedagogisk opplæring for å forbedre elevens livsstil, fremfor å sette i verk direkte, ofte reaktive, tiltak mot problematferd (Turnbull & Ruef, 1997).

2. Livsløpsperspektiv

Innen PAST har man oppnådd en forståelse av at meningsfull endring i livet til elever med problematferd ofte tar år (Turnbull & Turnbull, 1996) og nettopp derfor understreker PAST et livsløpsperspektiv på endringsarbeid. Varig positiv atferdstøtte vil da innebære å organisere tilbud og gi støtte på en fleksibel måte så lenge eleven har behov for det. For elever med problematferd vil det si så lenge problematferd er en barriere for det livet eleven ønsker å ha (Horner, Newton, Albin & Todd, 2003). Det er særlig ved skoleoverganger (barnehage til barneskole, barneskole til ungdomskole, ungdomsskole til videregående skole) og spesielt ved overgangen skole – arbeid at elever har økt behov for støtte. Slike overganger forberedes gjerne flere år i forveien innen PAST og utløser spesifikke overgangstjenester (såkalte transition services). For eksempel vil planlegging av overgangen skole – arbeid for elever med utviklingshemming begynne når barnet er mellom 12 og 14 år.

Ved å ha et livsløpsperspektiv vil et viktig mål være å etablere gode ferdigheter innen problemforebygging og problemløsning hos eleven og personene i nettverket (moytahan, Rystvedt & Søberg, 1988). Dette reduserer behovet for ekstern bistand fra eksperter, minsker behovet for særskilte tiltak, og øker dermed både elevens og nettverkets livskvalitet.

3. Økologisk validitet

PAST legger stor vekt på økologisk validitet i forskning og praksis. Det vil si at hovedfokus ligger på hvor egnet vitenskapen og praksisen er i det virkelige liv. Dette henger naturlig sammen med erkjennelsen om at problematferd ikke kan forstås eller håndteres uten å ta hensyn til det miljøet den forekommer i (Albin et al., 1996; Sørli, 2000). Likevel er man opptatt av intern validitet i forskningen og benytter seg fullt ut av etablerte atferdsanalytiske forskningsdesign (Kazdin, 1996).

Økologiske validitetshensyn medfører at vurderinger av tiltaks effekt på det fysiske miljøet og på helsemessige konsekvenser for eleven og nettverket er sentrale.

Et tiltak som medfører lange reiser, eller som utsetter elever for farlig trafikk, vil måtte erstattes med tiltak som er lokalisert nær elevens hjem og som ikke utsetter eleven for ulykkesfare. Vurderinger av bivirkninger av kombinerte medisinske og pedagogiske tiltak foretas av tverrfaglige PAST team som har tilgang til medisinsk ekspertise (Gardner & Sovner, 1994; Griffiths, Gardner & Nugent, 1998).

4. Sosial validitet

Nært knyttet til økologisk validitet er en annen form for ekstern validitet, sosial validitet. PAST legger vekt på at atferdsendringer som oppnås må være (a) omfattende (varer hele dagen, gjelder for alle arenaer), (b) varige (over år) og (c) relevante (prososial atferd erstatter problematferd slik at elevens aksjonsradius økes) (Sugai et al., 1999). I vektleggingen av sosial validitet er tilnærmingen spesielt opptatt av å vurdere tiltak på bakgrunn av hvor paktiske de er. Det vil si:

- * Kan de anvendes av de personer som til vanlig støtter eleven?
- * Hvor ønskelige de er. Det med henblikk på om personene som skal være med på implementeringen synes at det er verdt innsatsen.
- * Hvor godt de passer inn. Reagerer sentrale personer i elevens nettverk positivt på tiltakene?
- * Tiltakenes effektivitet med henblikk på subjektive vurderinger av problematferd. Er det slik at relevante personer i nettverket ønsker reduksjon av problematferd? Vil de kunne støtte de foreslåtte alternativer? Synes de at de valgte prososiale ferdighetene virkelig erstatter problematferd? Kan de fortsette å spille en aktiv og støttende rolle i tiden fremover?
- * Tiltakenes effekt i forhold til subjektive vurderinger av livskvalitet. Har tiltakene bidratt til å utgjøre en meningsfull forskjell i elevens og relevante personers livskvalitet? Har positive atferdstiltakene utgjort en ”forskjell som er en positiv forskjell?”

5. Nettverksinvolvering

En annen bærende idé innen PAST er nettverksinvolvering. I den forstand at alle relevante personer i det intime, effektive og tilgjengelige nettverket (mennesker og systemer som kan aktiveres gjennom direkte henvendelser via telefon, e-post, brev, besøk m.m) må gis en aktiv rolle i støtte av eleven. Det fokuseres sterkt på at positiv atferdstøtte er en samarbeidsprosess, i motsetning til et tradisjonelt ekspert – klient forhold. Det må etableres et samarbeid bygd på respekt, tillit, omsorg og gjensidige relasjoner mellom eksperter og familie, lærere og andre (Lucychyn, Horner, Dunlap, Albin, & Ben, 2002).

Spesielt viktig er nettverksmedlemmenes aktive rolle i kartlegging og vurderinger knyttet opp mot sosial validitet. (Carr et al., 2002). Ved Glenne Autsimesenter anvendes en modell med navn ”funksjonell systemanalyse” som er et målrettet forsøk på å sikre høy grad av nettverksinvolvering i habiliteringsarbeidet med mennesker med gjennomgripende utviklingsforstyrrelser (moynahan, 2003).

6. Systemendring og multikomponente intervensjoner

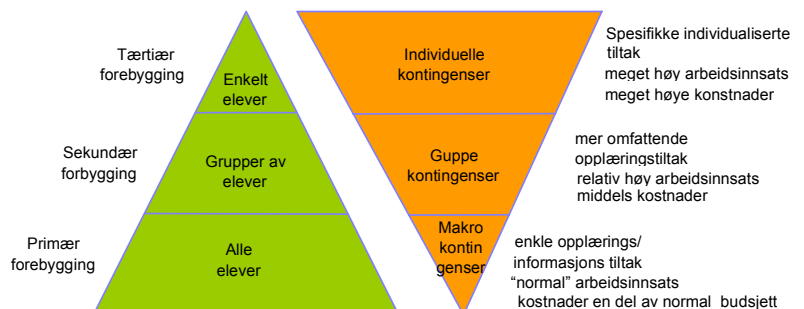
Et av de sentrale budskapene innen PAST er at man først og fremst skal fokusere på å endre problemkontekster, fremfor ensidig fokus på å endre

problematferd. Dette med bakgrunn i forståelsen av at atferdsendring ikke kun dreier seg om å anvende *en* spesifikk teknikk for å overkomme *en* spesifikk utfordring (kokebok-tekning). Selv den beste teknologi vil mislykkes hvis den blir anvendt i en ikke samarbeidende og dårlig organisert kontekst (Carr et al., 2002). Sett som en helhetlig tilnærming i et systemperspektiv tar PAST sikte på å sikre et *kontinuum* av atferdstøtte, der forebygging vektlegges og hvor endring av problemskapende kontekster er av avgjørende betydning. I denne sammenheng er det fire endringselementer som karakteriserer positiv atferdstøtte og tiltak:

- a. Endring av systemer, rutiner og strukturer - eksempelvis omorganisering av skolens rutiner for å identifisere og styrke positiv samhandling mellom elever og mellom elever og lærere; endring av tidspunkter for friminutt for å unngå masseforflytning av elever i ulike retninger og dermed redusert risiko for slåssing og mobbing.
- b. Endring av fysiske miljøer – eksempelvis omstrukturering av klasserommet for å gi hyperaktive barn rom til å bevege seg uten å forstyrre andre elever, bygging av "home bases" hvor elever opplever at de hører hjemme og kan velge fritt mellom ulike leke/pedagogiske utfordringer m.m.
- c. Endring av elev og voksenatferd - eksempelvis innføring av "samspillsmanus i klasserommet" (behavioural scripts) hvor lærere og elever øver sammen på komplementære klasseromferdigheter som får frem "det beste" både hos læreren og eleven; tidlig avledning og omdirigering av uønsket samspill fremfor bruk av ulike sanksjoner som ofte har en tendens til å eskalere (Martens & Witt, 1988).
- d. Endring i verdsettelsen av prososial atferd hos alle personene som er involvert - eksempelvis bruken av tegnøkonomier, Aggression Replacement Training for skoler (Sugai et al., 1999).

I implementeringen av PAST i systemer som skoler indikeres det fire definerende prinsipper (OSEP Center on Positive Behavioral Interventions and Support, 2002):

Prinsipp 1 – Forebygging fremfor reparasjon. I PAST benyttes en trelags tilnærming til forebygging: Primær forebygging fokuserer på å hindre utviklingen av nye tilfeller med problematferd og inkluderer alle elever og ansatte i alle situasjoner.

Figur 4 Forholdet mellom antall elever som drar nytte av forebyggingsnivå og hvor mye innsatts og ressurser nivået krever. Takk til Børge Strømgren for illustrasjonen.

Positive atferds- og støttetiltak i skolen

Sekundær forebygging fokuserer på reduksjon av eksisterende tilfeller av problematferd ved å etablere effektive og raske responser til forekomst av problematferd. Tertiær forebygging fokuserer på å redusere intensiteten og/eller kompleksiteten i de tilfellene av problematferd som er resistente mot primær og sekundær forebygging.

PAST er en forebyggende tilnærming gjennom dens fokusering på reversering av tegnene for problematferd (nevnt tidligere) og vektlegging av trening av prososial samhandling mellom alle skolens aktører. PAST vil, om nødvendig, forsøke å endre alle variablene i 6-terms kontingensen ...

- a) fjerning av setting hendelser som øker risikoen for problematferd og erstatning av disse med praksis og rutiner som øker sannsynligheten for prososial atferd,
- b) systematisk tilrettelegging for motiverende operasjoner som inspirerer elever og ansatte til positiv gjensidig samhandling,
- c) tilførsel av diskriminative stimuli for ønsket samspill (plakater, elevmodeller o.l.)
- d) tilrettelegging av hjelpebetingesler (eksempelvis ressurselever, fritidspartnere) som fremmer ...
- e) prososiale kognitive, emosjonelle og motoriske samhandlingsferdigheter og
- f) arrangering av forsterkningsbetingelser som differensierer mellom ønsket og uønsket samhandling for alle skolens aktører.

Fokuset på forebygging henger naturlig sammen med et av de store paradoksene innen arbeid med problematferd, nemlig at den beste tiden for intervensjon er når problematferd *ikke* forekommer (Risley, 1996). Denne proaktive egenskapen ved positiv atferdstøtte viser seg meget klart i vektleggingen av ferdighetsbygging og omstrukturering av miljøer.

Prinsipp 2 – PAST er en instruksjonell tilnærming i forhold til grunnleggende ferdigheter. Det andre definerende prinsippet er vektlegging av instruksjon og opplæring i forhold til grunnleggende ferdigheter. Dette gjelder basis ferdigheter både i akademiske fag og sosial kompetanse. Konstruksjonelle tilnærminger er etter vår erfaring bedre egnet til opplæring og styrking av mer avanserte ferdigheter. Det vektlegges i den sammenheng at akademiske og sosiale ferdigheter er nært knyttet til hverandre. Sosiale ferdigheter må læres og dermed undervises i på lik linje med akademiske ferdigheter. Problematferd kan sådan ses på som et resultat av manglende undervisning i funksjonelle alternativer så vel som mangelfull oppdragelse innen det intime nettverket.

På skolenivået fokuserer man i denne sammenheng på å definere, undervise og oppmuntre forventet prososial atferd. Horner og kolleger (i Tobin, Lewis-Palmer & Sugai, 2002) angir følgende retningslinjer for en effektiv instruksjonell tilnærming i denne sammenheng:

- (a) Identifiser 3 til 5 forventninger har i forhold til atferd som skolen som helhet kan stille seg bak,
- (b) gi klare atferdsfokuserede definisjoner av hver forventning;
- (c) undervis i reglene/forventningene til alle elever;
- (d) undervis i ulike situasjoner og på ulike steder;

- (e) undervis i spesifikke sosiale ferdigheter som er eksempler på forventet atferd;
- (f) bruk negative eksempler i undervisningen for å hjelpe elever til å *unngå* å henfalle til negativ samhandling;
- (g) gi anledning til å øve og demonstrere praktisk forståelse og bruk av positive ferdigheter;
- (h) anerkjenn og belønn passende fremvisning av ønsket atferd som en del av undervisningsprosessen; og
- (i) fortsett med å anerkjenne og belønne ønsket atferd regelmessig gjennom alderstilpassede og effektive metoder.

For de elevene som befinner seg i risikozonen for å mislykkes i tilegnelse av sosial kompetanse er opplæringen mer aktiv og fokusert på kjerneferdigheter, ofte innen et predefinert pensum eksempelvis preskriptiv sosial ferdighets trening som The Prepare Curriculum (Goldstein, 1999; Goldstein & McGinnis, a) 1997 b) 1990; Goldstein & McGinnis, 1997).

For elever som kan defineres som *høyrisikogrupper* for å mislykkes mht sosial kompetanse, undervises det i erstatninger for antisosial samhandling valgt ut og basert på funksjonell kartlegging og analyse av problematferd kombinert med intensiv opplæring i prososial samhandling (eksempelvis funksjonell kommunikasjonstrening (Carr & Durand, 1985; Durand, 1997) og preskriptive programmer som Aggression Replacement Training (Goldstein, Glick & Gibbs, 1998; moynahan, 2002)).

Prinsipp 3 – PAST er basert på et funksjonelt perspektiv på atferdsendring. Det tredje definerende prinsippet er et funksjonelt perspektiv i arbeidet med å forebygge problematferd i skolen. Dette vil si at de faktorene som tidligere har opprettholdt problematferd i skolen blir anvendt direkte og primært for å etablere effektive, virkningsfulle og relevante tiltak. Hvis problematferd hos elever anses å være et resultat av en negativ elevkultur basert på aksept for, og muligens positiv forsterkning av, antisosial atferd må denne kulturen snus og tas i bruk for å fremme prososial samhandling.

Funksjonell atferdsanalyse er kjernen i utarbeidelse av PAST tiltak både på individ og gruppenivå og man anvender et bredt spekter av kartleggings og analyse redskap utviklet innen den anvendte atferdsanalytiske tradisjonen (se bl.a, Sturmey, 1996; McGill, 1999).

Prinsipp 4 – PAST er en praktisk tilnærming. Oppbygging av systemer og tiltak som varer over tid blir prioritert gjennom praktiske tiltak som gir resultater og ”mersmak”. Dette sikres gjennom å vurdere *ulike* tilnærminger (det finnes mange veier til Rom), gjennom å basere tiltak på kontinuerlig innsamling og aktiv bruk av data (på engelsk heter det ”letting the data influence behaviour”) og gjennom justering av innsatsen i forhold til de skiftende individuelle og miljømessige betingelsene. PAST er opptatt av å finne frem til den minste endring som vil gi det største resultat.

7. Fleksibilitet med henblikk på vitenskapelig praksis

For å unngå faren for å lære mer og mer om mindre og mindre (Carr et al., 2002) er man innen PAST opptatt av å flytte forskningen ut av strengt kontrollerbare omgivelser og ut i det virkelige liv, som skoler, arbeidsplasser, hjemmet og lignende. Dette krever både en pragmatisk holdning til hva som utgjør akseptabel

vitenskapelighet og fleksibilitet i henhold til vitenskapelig praksis og validitet. Av disse hensynene har man innen PAST gått videre enn tradisjonell anvendt atferdsanalyse i å inkludere vitenskapelige metoder som korrelasjonsanalyse, naturalistiske observasjoner, spørreundersøkelser og casestudier. Man legger vekt på en fleksibel og pragmatisk holdning som forener analyse av tiltakseffekt og analyse av kausale mekanismer i aktuelle sosiale kontekster. Dette, og et hovedfokus på forbedring av livskvalitet, medfører at typen data som er ”god skikk og bruk” sprenger grensene for den tradisjonelle atferdsanalytiske forskningen, men vil anvendes systematisk for å evaluere og guide intervensjoner (Clarke et al., 2002). Vi har selv stått bak tiltak som har atferdsmålenhet (avhengig variabel) ”antall smil”, ”antall positive kroppsberøringer (arm i arm, klapp på skuldrene m.m.)” hos skoleklasser og hos enkelte elever; vi har bedt enkelte elever og foreldre måle antall vennebesøk i løpet av en uke; vi har bedt elever måle antall spontane invitasjoner til å være med på å leke; vi har bedt skoleassistenter måle antall passende komplimenter gitt og mottatt i løpet av skoledagen osv.

I vår anvendelse av PAST bruker vi et spekter av standardiserte psykologiske og pedagogiske tester, strukturerte og ikke-strukturerte intervjudata, tradisjonelle atferdsanalytiske forskningsdata basert på observasjoner og målinger av atferd, single case og gruppeforsknings designs, sosiometriske målinger, livskvalitetsmålinger, subjektive data i form av dagbøker, selvevalueringsredskap, spørreskjemaer m.m. Som nevnt tidligere er et av kjennetegnene ved vår tilnærming bruken av interventiv kartlegging inspirert av Tomms (1988) ”interventiv intervju” teknikker, Berg og de Shazers løsningsfokusert tilnærming (Berg, 1994; de Shazer, 1988) og Milano gruppens ”invariant intervention” (Selvini-Palazzoli, Cecchin, Boscolo, & Prata, 1978).

8. Multiple teoretiske perspektiver

Selv om anvendt atferdsanalyse og dens operante modell har spilt en avgjørende rolle innen utviklingen av positiv atferdstøtte har tilnærmingen etter som den har utviklet seg også tatt opp i seg andre teoretiske perspektiver. Det er spesielt de beslektede feltene systemanalyse, økologisk psykologi, miljøpsykologi og nærmiljøpsykologi som har gitt betydningsfulle bidrag til PAST. Menneskelig atferd er multideterminert og forståelse, prediksjon og influering av sosial atferd krever en bred og sammensatt tilnærming.

Konklusjon

Forskning på og implementering av PAST har økt betraktelig i USA etter revisjonen av Individuals with Disabilities Education Act (IDEA) i 1997. IDEA krever etter denne revisjonen at positiv atferdstøtte vurderes som tiltak i de tilfeller hvor elever med funksjonshemninger fremviser problematferd som hindrer egen eller andres læring. Dette kravet er nå utvidet til også å gjelde andre elevpopulasjoner. Dette representerer en betydningsfull seier for moderne atferdsanalyse.

Prinsippene i USA sin lovgivning om spesialundervisning stemmer godt overens med de prinsippene norsk lovgivning på området bygger på. Forskjellen ligger i grad av operasjonalisering av ønsket praksis. Norsk lovgivning på dette området preges av det vi betegner som konsensus tenkning – bare kloke mennesker med

gode hensikter kommer sammen og blir enige, vil resultatet bli bra. Amerikanske lovgivere er ikke like positivt innstilt til utøvernes klokskap og samarbeidsevner. Vi påstår at positiv atferds og støttetiltak utgjør en pragmatisk, empirisk validert grunnlag for å oppfylle de målsettinger som er definert i det norske lovverket og andre styrende dokumenter med en betryggende grad av operasjonisering som burde ikke skremme norske fagfolk.

PAST har dokumentert sin effektivitet med ulike brukergrupper og systemer (Carr et al., 2002) og vil derfor kunne tilby en varig og kostnadseffektiv tilnærming til forebygging av problematferd i norsk skole, og gi rom for spennende prosjekter hvor ulike aktører innen norsk skoleverk kan samarbeide.

Positiv atferdstøtte er til nå ikke vitenskapelig replisert i Norge. Det nye senter for Studie av Atferdsproblemer og Innovativ Praksis (Universitetet i Oslo) er nå i gang med prosjekter som vil prøve ut tilnærmingen her i landet (Arnesen & Sørli, 2003). Glenne Autismesenter har brukt PAST som et bærende element i senterets habiliteringsmodell siden 1996. Vi har tidligere gjort PAST kjent for deler av det atferdanalytiske miljøet i Norge (moynahan, 1996; moynahan & Larsen, 2002). Denne artikkel er vårt forsøk på å vekke interesse for PAST hos et bredere publikum. Hvis vi lykkes ser vi frem til mange spennende tverrfaglige prosjekter i norske skoler i årene fremover.

Referanser

- Albin, R.W., Lucyshyn, J.M., Horner, R.H., & Lannery, K.B. (1996). Contextual Fit for Behavioral Support Plans: A Modell for "Goodness of Fit". I L. K. Koegel, R. L. Koegel, & G. Dunlap. (Eds.). (1996). *Positive Behavioral Support. Including People with Difficult Behavior in the Community*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishig Co.
- Arnesen, A., & Sørli, M-A. (2003). *Positiv atferd og godt læringsmiljø iskolen. Effektive programmer for forebygging og reduksjon av atferdsvansker hos barn og ungdom i skolen*. Presentasjon på Norsk Atferdsanalytisk Forenings seminar 7-11. mai, Storefjell Høyfjellshotell.
- Bear, D.M., Wolf, M.M., & Risley, T.R. (1968). Some current dimensions of Applied Behavior Analysis. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 1, 91-97
- Bronfenbrenner, U. (1979) *Ecology of human behavior. Experiments by nature and design*. Cambrigde MA: Harvard University Press
- Carr, E.G., & Durand, V.M. (1985). Reducing behavior problems through functional communication training. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 18, 111-126.
- Carr, E.G., Dunlap, G., Horner, R.H., Koegel, R.L., Turnbull, A.P., Sailor, W., Anderson, J.L., Albin, R.W., Koegel, L.K., & Fox, L. (2002). Positive Behavior Support: Evolution of an Applied Science. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 4, 4-16.
- Clarke, S., Worcester, J., Dunlap, G., Murray, M., & Bradly-Klug, K. (2002). Using Multiple Measures to Evaluate Positive Behavior Support. A Case Example. *Journal of Positive Behavior Interventions*. 4, 131-145.
- Crone, D., & Horner, R. (2003). *Building Positive Support Systems in School: Functional Behavioral Assessment*. New York: Guilford Press.

- Durand, V.M. (1997). *Funksjonell kommunikasjonstrening*. Haugtussa forlag.
- Erikson, G.D. (1984). A Framework and Themes for Social Network Intervention. *Family Process*, 23, 187-198
- Gardner, W., & Sovner, R. (1994) *Selfinjurious behavior: Diagnosis and treatment. A multi-modal functional approach*. Philadelphia, PA: Vida
- Goldstein, A.P. (1998). *The Prepare Curriculum: Teaching Pro-social Competencies*. Champaign, IL: Research Press.
- Goldstein, A.P., & McGinnis, E. (1997). *Skillstreaming the Adolescent. New Strategies and Perspectives for Teaching Prosocial Skills*. Champaign IL: Research Press.
- Goldstein, A.P., Glick, B., & Gibbs, J. (1998). *Aggression Replacement Training*. Champaign, IL: Research Press.
- Griffiths, D.M., Gardner, W., & Nugent, J.A. (1998). *Behavioral Supports: Individual Centered Interventions. A Multimodal Functional Approach*. New York: NADD Press.
- Gundersen, K., & moynahan, I. (1995). *Nettverk og sosiale ferdigheter*. Oslo: Gyldendal Akademiske.
- Horner, R., Newton, S., Albin, R., & Todd, A. (2002). *Sustainable Behavior Support. Implementing Support that Lasts*. Lysbilder fra forelesning.
- Horner, R.H., & Sugai, G. (2000). School-Wide Behavior Support: An Emerging Initiative. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 2.
- Hylland Eriksen, T. (1992). Et sosialantropologisk perspektiv på livskvalitet. *Samtiden*, 4.
- Kazdin, A.E. (1997). *Reasearch Design in Clinical Psychology (3rd edition)*. Boston: Allyn & Bacon.
- Kincaid, D. (2002). *Person-Centered Planning. Changing What You Believe and What You Percieve*. Lysbilder fra forelesning.
- Læringsenteret (2002). *Læringscenterets plan for lærings- og oppvekstmiljøet 2002 – 2005*. Forfatter.
- Lycychyn, J.M., Horner, R.H., Dunlap, G., Albin, R.W., & Ben, K.R. (2002). Positive Behavior Support with Families. I J. M. Lucyshyn, G. Dunlap, & R. W. Albin. (Eds.). (2002). *Families & Positive Behavior Support. Adressing Problem Behavior in Family Contexts*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Martens, B. K., & Witt, J. C. (1988). On the Ecological Validity of Behavior Modification. I J. C. Witt, S. N. Elliott, & F.Gresham. (Eds.). *Handbook of Behavior Therapy in Education*. New York: Plenum.
- Mattaini, M. (2002). Editorial: The Science of non-violence. *Behavior and Social Issues*, 11, 100-104.
- McGill, P. (1999). Establishing Operations: Implications for the assessment, treatment, and prevention of problem behavior. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 32, 393-418.
- Michigan Department of Community Health (2002). *Person-Centered Planning Practice Guideline*. Publisert på http://www.michigan.gov/mdch/0,1607,7-132-2941_4868_4900-14810—,00.html.
- moynahan, I. (1996). Los-modellen. *Atferdsanalyse med sosiale systemer*. Presentasjon på Norsk Atferdsanalytisk Forenings seminar, mai 2002, Storefjell Høyfjellshotell.

- moynahan, I., & Strømgren, B. (2001). *Treatment of Aggression: Enhanced Aggression Replacement Training in Individuals with Autism and Asperger Syndrome*. Paper presentert på the 1st International ABA Conference in Venice, Italy.
- moynahan, I. (2001). Relatio ergo sum – a suggestive commentary upon Dillenburger and Keenan. *European Journal of Behavior Analysis*, 2, 162-174.
- moynahan, I. (2002). Aggresjon i skolen. Noe kan gjøres og noen gjør det. *Spesialpedagogikk*, 6.
- moynahan, I., Rystvedt, L., & Søberg, E. (1988). *Los-modellen*. Paper presentert ved det Første Nordiske Seminar om Nettverksarbeid, Oslo.
- moynahan, I., & Larsen, K. (2002). *Positive atferdsintervensjoner og støttetiltak*. Presentasjon på Norsk Atferdsanalytisk Forenings seminar, mai 2002, Storefjell Høyfjellshotell.
- Nordahl, T., & Overland, T., (1998). *Individuelle opplæringsplaner. Om tilpasset opplæring i en inkluderende skole, i samsvar med L97 og opplæringsloven*. Oslo: Ad Notam Gyldendal A/S.
- O’Niell, R.E., Horner, R.H., Albin, R.W., Storey, K., Sprague J.R., & Newton, M. (1997). *Functional assessment and program development for problem behavior: A practical handbook. 2nd ed.* Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Ogden, T. (2002). *Sosial kompetanse og problematferd i skolen, Kompetanseutviklende og problemløsende arbeid i skolen*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- OSEP Center on Positive Behavior Support (2002). *School-wide Positive Behavior Support: Implementers’ Blueprint and Self-Assessment – Preliminary Draft*. Author.
- Risley, T. (1996). Get a Life! Positive Behavioral Intervention for Challenging Behavior Through Life Arrangement and Life Coaching. I L. K. Koegel, R. L. Koegel, & G. Dunlap. (Eds.). (1996). *Positive Behavioral Support. Including People with Difficult Behavior in the Community*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Selvini-Palazzoli, M., Boscolo, L., Cecchin, G., & Prata, G. (1978). *Paradox and counterparadox: A new model in the therapy of the family in schizophrenic transaction*. New York: Jason Arason.
- Sørli, M.A. (2000). *Alvorlige atferdsproblemer og lovende tiltak i skolen*. Oslo: Praxis Forlag.
- Sturemey, R. (1996). *Functional analysis in clinical psychology*. Chichester: Wiley.
- Sugai, G., Horner, R. (2001). *School Climate and Discipline: Going to Scale*. A Framing Paper for The National Summit on the Shared Implementation of IDEA. University of Oregon: Center on Positive Behavioral Interventions and Supports.
- Sugai, G., Horner, R.H., Dunalp, G., Hieneman, M., Lewis, T.J., Nelsin, C.M., Scott, T., Liaupsin, C., Sailor, W., Turnbull, A.P., Rutherford Turnbull III, H., Wickham, D., Ruef, M., & Wilcox, B. (1999). *Applying Positive Behavioral Support and Functional Behavioral Assessment in Schools*. Oregon. OSEP Center on Positive Behavioral Interventions and Support.
- Tobin, T.J., Lewis-Palmer, T., & Sugai, G. (2002). School-wide and Individualized Effective Behavior Support: An Explanation and an Example. *The Behavior Analyst Today*, 3, 51-75.

Positive atferds- og støttetiltak i skolen

- Tomm, K. (1988). Interventiv Interviewing: Part III. Intending to ask linear, circular, strategic, and reflexive questions? *Family Process*, 27, 1-15.
- Turnbull, A.P., & Ruef, M. (1997). Family perspectives on inclusive lifestyle issues for people with problem behavior. *Exceptional Children*, 63, 211-227.
- Turnbull, A.P., Turnbull, H.R. (1996). *Group Action Planning as a Strategy for Providing Comprehensive Family Support*. I L. K. Koegel, R. L. Koegel, & G. Dunlap. (Eds.). (1996) *Positive Behavioral Support. Including People with Difficult Behavior in the Community*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Wacker, D.P., & Berg, W.K. (2002). PBS as a service delivery system. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 4, 25-28.

Kontakt

Kenneth Larsen

Glenn Autismesenter

Fogdeveien 55

3184 Horten

Tlf.: 33 07 88 00

E-post: kenneth.larsen@siv.no